

Magdalena Milerowska

Uniwersytet Łódzki

<https://orcid.org/0000-0001-5766-0921>

Historia i rozwój przestrzenny osadnictwa żydowskiego (XVII–XIX wiek) w Piotrkowie Trybunalskim na podstawie wybranych materiałów źródłowych

Summary

History and spatial development of Jewish settlement (17th–19th century) in Piotrków Trybunalski based on selected source materials

This paper presents the historical overview and spatial development of the district, called the Jewish City of Piotrków. Due to the important role of Piotrków Trybunalski, primarily as a royal city, and then as a Piotrków Governorate town, the source material for the article are selected relations of the city residents and prominent visitors. The image of the district that emerges from the available documents, does not deviate significantly from the development of similar areas in these Polish cities that have been granted by *privilegium de non tolerandis Judaeis*.

Keywords: Piotrków Trybunalski, Jewish district, history of Polish Jews

Streszczenie

W tekście został przedstawiony zarys historyczny i przestrzenny rozwój rewiru zamieszkałego przez starozakonnych, potocznie zwanego Żydowskim Miastem Piotrkowem. Z racji pełnionej przez Piotrków Trybunalski ważnej funkcji, najpierw jako miasta królewskiego, a następnie gubernialnego, bazą źródłową do napisania artykułu stały się wybrane relacje mieszkańców miasta i odwiedzających je prominentnych gości, a także fragmenty dokumentów urzędowych. Obraz dzielnicy, jaki wyłania się z dostępnych tekstów, znacząco nie odbiega od rozwoju podobnych obszarów w tych polskich miastach, które otrzymały *privilegium de non tolerandis Judaeis*.

Słowa kluczowe: Piotrków Trybunalski, dzielnica żydowska, historia polskich Żydów

Tradycyjna kultura polskich Żydów kształtowała się w prowincjonalnych sztetlach i w miejskich dzielnicach – określanych jako getto, kwartał lub rewir. Wielkomięskie rewiry i małomiasteczkowe getta, mimo tej samej struktury wyznaniowej mieszkańców, różniły się atmosferą, tempem życia, możliwościami zarobkowania i dostępem do instytucji publicznych. Do sztetli, które były bardziej zamknięte na otaczający świat, „powiew nowoczesności dotarł dopiero po zakończeniu I wojny”¹, w większych ośrodkach modernizacja przebiegała znacznie szybciej. W Piotrkowie rozwój ten pozostawał w połowie drogi między miasteczkiem a prężnie rozwijającą się wielkomięską dzielnicą wyznawców judaizmu. Artykuł ten ma celu scharakteryzowanie obszaru zamieszkiwanego przez ludność wyznania mojżeszowego w Piotrkowie Trybunalskim w kontekście relacji i rysunków, które zachowały się do czasów współczesnych.

Nie istnieją oryginalne dokumenty archiwalne dotyczące początków osadnictwa żydowskiego w Piotrkowie. Stan ten jest konsekwencją licznych wojen i pożarów nawiedzających miasto w minionych wiekach². Brakuje również interdyscyplinarnych badań w mieście i okolicy, co uniemożliwia odtworzenie rozwoju najstarszego etapu kształtowania się żydowskiej dzielnicy. Witold Glinkowski, analizując układ przestrzenny i zabudowę Piotrkowa między XVI a XVIII w., żydowskie miasteczko lokował wokół zamku oraz na południe i południowy wschód od niego, w kierunku klasztoru franciszkańskiego. Zwrócił uwagę na chaotyczny i nieregularny układ działek będący wynikiem braku wyraźnych podziałów własnościowych na gruntach starościańskich. Rozwój dzielnicy w XVII w. został zahamowany przez wojny ze Szwedami. Przyczyniły się one w znacznej mierze do zubożenia ludności miasta oraz zniszczeń piotrkowskiej zabudowy³. Na rycinie Eryka Dahlbergha z 1696 r.⁴ (il. 1) przedstawiono Stare Miasto otoczone pierścieniem murów, z prawej strony widać rzekę Strawę oraz skrawek Podzamcza zamieszkiwany przez Żydów, jednak żydowska zabudowa nie została przez autora uwzględniona. Być może drewniane domy zniknęły w wyniku działań wojennych⁵. Pod koniec XVII w. podobny miedzioryt z panoramą Piotrkowa wykonał Gabriel Bodenehr. Była to uproszczona wersja pracy Szweda, która podobnie jak pierwowzór koncentrowała się na głównych, murowanych budowlach miejskich.

¹ A. Żbikowski, *Żydzi. Historia, kultura i obyczaje polskich Żydów*, Wrocław 1997, s. 164.

² A. Rzędowska, B. Hałaczkiwicz, *Historia piotrkowskich Żydów do 1939 roku*, Piotrków Trybunalski 2008, s. 9.

³ *Ibidem*, s. 51–52.

⁴ Sztynch znalazł się w pracy *O czynach króla szwedzkiego Karola Gustawa X* Samuela Pufendorfa, niemieckiego teoretyka prawa i historyka. Pierwsze tłumaczenie na język polski ukazało się w opracowaniu Wojciecha Krawczuka jako *Siedem ksiąg o czynach Karola Gustawa króla Szwecji* (Warszawa 2013).

⁵ Nieopodal piotrkowskiej fary, ale już poza miejskimi murami, Dahlberg umieścił niewielkie parterowe domostwo. Dom mógł się znajdować na terenie zamieszkiwanym przez starozakonnych, ale także należeć do jakiegoś chrześcijanina. W ówczesnych czasach budynki mieszkalne biedniejszych Piotrkowian i Żydów nie różniły się znacznie, były drewniane i parterowe. *Vide*: J. Kisson-Jaszczyński, *Piotrkowiana opowieści cotygodniowe*, Piotrków Trybunalski 2008, s. 7.

1. Najstarszy znany widok Piotrkowa. Eryk Dahlbergh. Rycina na podstawie rysunku z 1657 r., wykonana w 1696 r. Zamieszczona w: S. Pufendorf, *De rebus a Carolo Gustavo Sueciae Rege gestis commentariorum libri septem elegantissimis tabulis aeneis exornati cum triplici Indie*, Norymberga 1696 (Żródło: Kujawsko-Pomorska Biblioteka Cyfrowa – <https://kpbc.umk.pl/dlibra/doccontent?id=3242&from=FBC>)

W 1697 r. został wprowadzony przywilej⁶, zgodnie z którym Żydzi uzyskali prawo do stałego zamieszkania w Piotrkowie i na jego obrzeżach. Wówczas to rozpoczął się proces odbudowy żydowskiego miasta. W 1716 r. syndyk Mojżesz Izaakowicz uzyskał u króla Augusta II potwierdzenie wcześniejszych zezwoleń, co wzmocniło pozycję społeczności starozakonnych na tym terenie⁷. Okres względnej stabilizacji został przerwany wystąpieniami antyżydowskimi w 1740 r., w tym też czasie starozakonni otrzymali wydany w sądach asesorskich w Warszawie nakaz opuszczenia miasta⁸. Mimo to gmina nadal funkcjonowała, a w latach 1748 i 1768 wcześniejsze przywileje zostały potwierdzone⁹. Wielkiego zniszczenia dzielnicy dokonał pożar, który wybuchł w 1768 r. W zapiskach z tamtego okresu zachowały się informacje o dwóch innych, które trawiły miasto w 1731 i 1786 r. Opis pożogi z 8 września 1786 r. znajduje się w korespondencji marszałka Trybunału Koronnego, starosty opoczyńskiego, Jana Nepomucena Małachowskiego do króla Stanisława Augusta Poniatowskiego¹⁰. Według relacji ogień został zaproszony w dzielnicy żydowskiej, a z 200 zniszczonych domów 84 należały do starozakonnych¹¹. Po drugim pożarze wykonany został najstarszy zachowany

⁶ Wydany jeszcze za panowania Jana III Sobieskiego.

⁷ J. Baranowski, H. Jaworowski, *Historia i rozwój przestrzenny synagogi w Piotrkowie Trybunalskim*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1966, nr 57, s. 122.

⁸ M. Feinkind, *Dzieje Żydów w Piotrkowie i okolicy od czasów najdawniejszych do chwili obecnej*, Piotrków Trybunalski 1930, s. 21.

⁹ Przywileje potwierdzili królowie August III i Stanisław August. *Vide*: J. Baranowski, H. Jaworowski, *op. cit.*, s. 123.

¹⁰ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, rkps 927, s. 133–141.

¹¹ H. Żerek-Kleszcz, *Klęski elementarne w dziejach miasta w XVI–XVIII w.*, [w:] *Dzieje Piotrkowa Trybunalskiego*, red. B. Baranowski, Łódź 1989, s. 161–162.

szkicowy plan prezentujący zniszczenia Piotrkowa¹². Zaznaczono na nim zasięg zabudowy murowanej. Jej elementami w dzielnicy starozakonnych były trzy położone najbliżej zamku domy oraz grupa budynków przy klasztorze franciszkańskim. Wśród obiektów, których nie strawił ogień, znalazły się bożnica i szkoła¹³. W 1786 r. powstał plan Dominika Merliniego, który był pierwszym kartograficznym obrazem miasta. Warto zaznaczyć, że zespół wschodnich przedmieść tworzący wówczas – wraz z Miastem Żydowskim¹⁴ i jurydyką – duże skupienie osadnicze, niemal dorównywał wielkością miastu lokacyjnemu¹⁵. Na planie D. Merliniego oznaczono także ulicę Żydowską¹⁶. Pod koniec XVIII w. Żydowskie Miasto w Piotrkowie liczyło już około 100 domów. W każdym z nich mieszkało po kilkunastu lokatorów, często jedna izba przypadała jednej rodzinie¹⁷.

Charakter Żydowskiego Miasta Piotrkowa był zbliżony do krakowskiego Kazimierza, gdzie w XVII w. stało 97 kamienic i 136 domów drewnianych. Zabudowa wydawała się chaotyczna, przebieg sieci ulicznej, z wyjątkiem paru głównych dróg nieregularny, miejscami nieczytelny¹⁸. Podobna sytuacja istniała w Lublinie. Żydzi nie zostali dopuszczeni do zamieszkania w obrębie miasta lokacyjnego. Na dzielnicę, która kształtowała się poza jego granicami, składała się oprócz budynków mieszkalnych architektura sakralna (dwie synagogi, mykwa, cmentarz) oraz użytkowa (rzeźnia, jatki piekarskie, budy solne). Beładna zabudowa narastała w sposób przypadkowy¹⁹. Autorzy większości opisów Żydowskiego Miasta Piotrkowa podkreślali jego zaniedbanie i panujące tam złe warunki sanitarne. Nie było to rzecz jasna zjawisko lokalne, aż do drugiej połowy XIX w. niemal wszystkie dzielnice żydowskie w miastach Europy Środkowo-Wschodniej wyróżniały się wyjątkowo biedną i nietrwałą zabudową. Ich ulice były wąskie, pozbawione chodników i kanalizacji. Przylegające do siebie, ciasno sfłoczone drewniane domy były szczególnie narażone na wybuchy pożarów, a gęste zaludnienie sprzyjało epidemiom. Murowane domy w rewirach większych miast pojawiły się dopiero pod koniec XVI w. we Lwowie, w Krakowie i Poznaniu²⁰. W Piotrkowie aż do XIX w. zabudowa dzielnicy żydowskiej była w przeważającej części drewniana.

¹² Obecnie dostępny w zbiorach Biblioteki Czartoryskich w Krakowie.

¹³ H. Żerek-Kleszcz, *op. cit.*, s. 161–162.

¹⁴ Żydowskie Miasto/Miasteczko Piotrków to nazwa obszaru poza murami miejskimi, zamieszkanego przez starozakonnych. W wielu różnych publikacjach dotyczących historii Piotrkowa obszar ten określano jako Podzamcze, Wielka Wieś czy też jurydyka starościńska.

¹⁵ M. Koter, *Układ przestrzenny*, [w:] *Dzieje Piotrkowa Trybunalskiego...*, s. 208–209.

¹⁶ W. Glinkowski, *Układ przestrzenny, obwarowania i zabudowa miasta w XVI–XVIII*, [w:] *ibidem*, s. 46.

¹⁷ A. Rzędowska, *Piotrków nie tylko Trybunalski*, Warszawa 2006, s. 141.

¹⁸ M. i K. Piechotkowie, *Krajobraz z menorą. Żydzi w miastach i miasteczkach dawnej Rzeczypospolitej*, Wrocław 2008, s. 59.

¹⁹ *Ibidem*, s. 65.

²⁰ Według Majera Bałabana początkowo dzielnica żydowska we Lwowie składała się z niewielkich drewnianych domków (autor użył sformułowania „rudery”) położonych wzdłuż ulicy Żydowskiej i przyległych do niej uliczek. Po pożarze z XVI w. i początku XVII w. dzielnica diametralnie zmieniła wygląd.

Na przełomie XVIII i XIX w. w granicach administracyjnych miasta znajdowało się 337 domów: 215 na Starym Mieście, 122 na przedmieściach. W śródmieściu usytuowane zostały 63 ceglane kamienice, na przedmieściach tylko cztery. Pozostałe obiekty zbudowano z drewna lub „przy użyciu konstrukcji ceglano-drewnianej”²¹. W tym czasie w Piotrkowie mieszkało około 3000 osób. Po odliczeniu ludności żydowskiej i kwaterującego wojska liczba ta zmniejszała się do 1947 mieszkańców²². W encyklopedii Franciszka Salezego Jezierskiego czytamy: „Żadnych towarów do odzienia nie dostanie w mieście, za miastem jest drewniane przedmieście, mieszkańcy są Żydzi i tam dostanie kupić płócien, materii, sukien i wszystkiego”²³. W dalszej części tekstu autor opisał zamek królewski stojący w Mieście Żydowskim pośród błota. Podmokły teren sprawiał mieszkańcom wiele kłopotu. Jeszcze w 1850 r. Oskar Flatt zauważał:

A dziś wielu stojąc nad wyschłym strumieniem, pytałoby się o rzekę [...] ledwo sącząca się struga bez koryta [...] i można by nawet zapomnieć o jej istnieniu, gdyby w wiosennej porze nie przypomiwała się okolicznemu żydostwu większym wód swoich napływem²⁴.

Po upadku powstania kościuszkowskiego na terenie Wielkiej Wsi przeprowadzono meliorację nadrzecznych gruntów, przystosowując je do uprawy i zabudowy. W 1799 r. miasto „stłoczone tuż nad rzeką Strawą, gęsto i chaotycznie zabudowane domami drewnianymi”, otrzymało nowe urządzenia przeciwpożarowe²⁵. W 1801 r. Królewsko – Kameralny Budowniczy i Konduktor Jan Muller przystąpił do opracowania *Planu Sytuacyjnego Miasta Piotrkowa, Przedmieścia Warszawskiego y Wielkiej Wsi, wraz z rejestrem pomiarowym*²⁶. Koncepcja nie doczekała się realizacji ze względu na niestabilną sytuację polityczną²⁷. W czerwcu 1818 r. generał Józef Zajączek wspominał, że „całe miasto jest obrazem nieczystości i opuszczenia się”²⁸. W tym samym czasie geometra Ludwig Schwarnweber sporządził *Plan Miasta Żydowskiego, Wielkiej*

Budowano dwu- i trzypiętrowe kamienice i domy żydowskie tuż przy murach miejskich. Cf. M. Bałaban, *Dzielnica żydowska we Lwowie*, Lwów 1909, s. 16–20.

²¹ K. Głowacki, *Urbanistyka Piotrkowa Trybunalskiego*, t. I, Piotrków–Kielce 1984, s. 59–60.

²² *Ibidem*.

²³ F.S. Jezierski, *Niektóre wyrazy porządkiem abecadla zebrane i stosownymi do rzeczy uwagami objaśnione*, Warszawa 1821, s. 164; J. Andrzejewski, A. Kempa, *Piotrków Trybunalski w starych księgach*, Piotrków Trybunalski 1994, s. 8.

²⁴ O. Flatt, *Opis Piotrkowa Trybunalskiego pod względem historycznym i statystycznym*, Warszawa 1850, s. 11.

²⁵ K. Głowacki, *op. cit.*, s. 62–63.

²⁶ Chodziło o wytyczenie nowego rynku oraz o przebieg Głównego Traktu Warszawskiego (obecnie ul. Wojska Polskiego). Plan zaginął. Nie można współcześnie ocenić trafności tych realizacji. Nie był chyba najwyżej oceniany przez piotrkowskie władze, gdyż podczas późniejszych przemian urbanistycznych władze wzorowały się na wcześniejszym planie Ignacego Zwierkowskiego.

²⁷ K. Głowacki, *op. cit.*, s. 63–64.

²⁸ A. Rzędowska, *op. cit.*, s. 110.

*Wsi i Jurydyki wraz z rejestrem pomiarowym*²⁹. W 1809 r. zgodnie z zasadami higieny zmodernizowano jatki rzeźnicze w pobliżu Bramy Wolborskiej, a policja poleciła zamknąć cmentarz za Wielką Synagogą, gdyż kolejne pochówki w tym miejscu groziłyby katastrofą³⁰. W ramach modernizacji najbiedniejszych obszarów Piotrkowa w 1820 r. wybrukowano ulicę Żydowską³¹, prowadzącą z rynku Starego Miasta ku ulicy Jerozolimskiej. Wspominał o niej O. Flatt, opisując jako „długą szerszą od innych i więcej zawsze ożywioną”³². W połowie XIX w. znajdowało się tu kilka nowych murowanych domów, ale większość obszaru zamieszkałego przez starozakonnych odstawała od nowoczesnego na owe czasy centrum miasta. W 1819 r. utworzono z przeznaczeniem na cele handlowe Nowy Rynek, który powstał w miejscu, gdzie w obrębie miasta lokalacyjnego w XIV w. przebiegała pierwsza ulica Żydowska, a także Krótka i Kościelna³³. W dokumencie z 10 stycznia 1823 r. zapisano, że „głazy i kamienie otrzymane z rozbioru bram i murów miejskich użyto do wybrukowania drogi za Bożnicą Żydowską”³⁴ (m.in. z rozebranej trzy lata wcześniej Bramy Sieradzkiej)³⁵. W drugim dziesięcioleciu XIX w. w mieście gościł hrabia Józef Krasieński, któremu Piotrków wciąż jawił się jako miejsce „po większej części Żydami, którzy mają, oddzielne ulice zaludnione”³⁶. O czasach przed włączeniem dzielnicy żydowskiej w granice administracyjne miasta Helena Szereszewska pisała w powieści *Józef i Hana*, której bohater Azryel Szpilfogł mieszkał przy ulicy Żydowskiej, „niedaleko starej bożnicy, w drewnianym domku w głębi podwórza”³⁷. Według H. Szereszewskiej Żydzi zamieszkiwali wówczas nie tylko Podzamcze, lecz także samo centrum Starego Miasta – okolice fary³⁸.

Problematykę urbanistyczną Piotrkowa w latach 1821–1825 podjął Jan Daniel Nikol. W raporcie inżyniera Województwa Kaliskiego Jana Bernharda z 4 stycznia 1826 r. zapisano, że został „rewir dla Żydów na terytorium Wielkiej Wsi przez 194 nowych placów projektowany”³⁹. W 1825 r. powstał plan regulacji Piotrkowa przy czynnym

²⁹ Akta przyłączenia Wielkiej Wsi i Jurydyki oraz różnych rozporządzeń 1816–1833, Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim [dalej: APPT], Akta miasta Piotrkowa [dalej: AmP], sygn. 9a, s. 540, 572, 587, 637; K. Głowacki, *op. cit.*, s. 69.

³⁰ A. Rzędowska, *op. cit.*, s. 162–163.

³¹ O. Flatt, *op. cit.*, s. 59.

³² *Ibidem*, s. 50.

³³ M. Koter, *op. cit.*, s. 213–215.

³⁴ Miasto Piotrków województwo kaliskie, Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie [dalej: AGAD], Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych [dalej: KRSW], sygn. 01444, s. 128.

³⁵ Miasto Piotrków województwo kaliskie, AGAD, KRSW, sygn. 01443, s. 140; Rachunek z roku 1820 za brukowanie ulicy Żydowskiej zł. 3146 gr. 23, *ibidem*, sygn. 01445, s. 93v; K. Głowacki, *op. cit.*, s. 71.

³⁶ J.H. Krasieński, *Przewodnik dla podróżujących w Polsce*, Warszawa 1821, s. 62; J. Andrzejewski, A. Kempa, *op. cit.*, s. 11.

³⁷ H. Szereszewska, *Józef i Hana*, Warszawa 1998, s. 9.

³⁸ *Ibidem*, s. 25.

³⁹ Akta w przedmiocie regulacji i pomiaru miasta Piotrkowa Trybunalskiego 1823–1828, Archiwum Państwowe w Łodzi [dalej: APŁ], Rząd Gubernialny Piotrkowski [dalej: RGP]. Anteriora, sygn. 972, s. 38–42.

współdziałale prezesa Komisji Województwa Kaliskiego, Józefa Radoszewskiego. Dwa lata później został zatwierdzony przez Komisję Rządową Spraw Wewnętrznych i Policji. Jego podstawą było unowocześnienie i przebudowa miasta w obrębie murów. Drugą ważną kwestią była nowa, racjonalna parcelacja i regulacja terenów Miasta Żydowskiego i Wielkiej Wsi⁴⁰. Prezes województwa kaliskiego w raporcie z lat 1824–1825 pisał, że była to „dzielnica najbardziej zaniedbana, zamieszkała niemal wyłącznie przez Żydów, którzy »najbrudniejszymi zabudowaniami szpecą najpiękniejszą część Miasta«⁴¹. W kolejnej relacji z 1827 r. notowano, że:

plac około Grodzkiego Zamku i ponad brzegiem strumienia Strawy z przyczyny niskiego położenia – błotnisty, przez 2000 Żydów w ścieśnionych, a po większej części zaważaniem grożących domach, zamieszkały [...] zagraża wyziewami nieczystości powietrze całego miasta⁴².

Fragment dzielnicy żydowskiej prezentuje akwarela Kajetana Kieleńskiego z 1838 r.⁴³ Widać na niej fragment drewnianej zabudowy nieopodal zamku z chaotycznie ustawionymi domami krytymi dwuspadowymi gontowymi dachami, różnej wielkości, wyglądem zbliżonymi do chat chłopskich⁴⁴.

W perspektywie czasu przewidywano uporządkowanie zaniedbanych obszarów zasiedlonych przez wyznawców judaizmu. Miał powstać nowy układ działek z geometryczną siatką ulic, „regularne prostokątne bloki urbanistyczne, ciągnące się od Strawy aż po wylot traktu do Wolborza i Warszawy”⁴⁵. U wylotu planowano ulokować plac, który w późniejszym okresie nazwano Litewskim⁴⁶. Zamierzenia te przekroczyły możliwości finansowe miasta. Do realizacji planu przystąpiono dopiero w drugiej połowie XIX w., jednak nie w pełnym wymiarze. Spowodowane to było zmieniającą się sytuacją polityczną. Odstąpiono m.in. od realizacji ogrodu publicznego wokół zamku⁴⁷. Nowy projekt regulacyjny starał się nawiązać do nieco wcześniej przygotowanego przez Jana Rettela planu regulacyjnego *Ekonomii Rządowej Piotrków*. Z powodu specyficznej zabudowy dzielnicy żydowskiej jej modernizacja była niezwykle trudna, dlatego wysunięto pomysł wysiedlenia włościan z południowych terenów Wielkiej Wsi, które bezpośrednio sąsiadowały z Miastem Żydowskim. W aktach regulacji pomiaru miasta

⁴⁰ M. Koter, *op. cit.*, s. 213–215.

⁴¹ Raport prezesa Woj. Kaliskiego za lata 1824–25, APPT, AmP, cz. 1, sygn. 1; W. Kalinowski, *Rozwój przestrzenny Piotrkowa Trybunalskiego w pierwszej połowie XIX w.*, [w:] *750 lat Piotrkowa Trybunalskiego. Materiały na sesję naukową*, red. R. Rosin, Piotrków Trybunalski 1967, s. 187–188.

⁴² Akta w przedmiocie regulacji i pomiaru miasta Piotrkowa Trybunalskiego 1823–1828, APŁ, RGP. Anteriora, sygn. 972, s. 20, 49, 91; K. Głowacki, *op. cit.*, s. 79.

⁴³ K. Głowacki, *op. cit.*, s. 47.

⁴⁴ www.dawnypiotrkow.pl/picture.php?/12400/category/zamek (dostęp: 3 III 2019).

⁴⁵ M. Koter, *op. cit.*, s. 219.

⁴⁶ *Ibidem*, s. 213–215.

⁴⁷ W. Kalinowski, *Rozwój przestrzenny Piotrkowa Trybunalskiego w pierwszej połowie XIX w.*, [w:] *750 lat Piotrkowa Trybunalskiego...*, s. 187–188.

2. Drzeworyt z 1861 r. według rysunku Polkowskiego, „Tygodnik Ilustrowany” 1861, nr 75, s. 81
(Źródło: <http://www.bilp.uw.edu.pl/ti/1861/foto/n81.htm>)

czytamy, że „rewir dla Żydów przy mieście Piotrkowie nie dał się dogodniej zaprojektować jak na miejscu [...] przez włościan Wielkiej Wsi zamieszkałych”⁴⁸.

W 1840 r. Miasto Żydowskie oraz Wielką Wieś formalnie przyłączono do Piotrkowa⁴⁹, a 22 lata później zniesiono między nimi granice. Od tego momentu Żydzi mogli bez przeszkód przenosić się do upragnionego *Mokom*⁵⁰. Ci zamożniejsi osiedlali się w rynku i okolicach, lokując tam swoje składy i firmy, biedota pozostała na terenie dawnej Wielkiej Wsi. Mimo rozwoju miasta, dawny rewir pod względem gospodarczym i wizualnym nadal pozostawał w tyle w stosunku do centrum. Wyraźne cechy, charakterystyczne dla najbiedniejszych dzielnic żydowskich, utrwały się i pogłębiły. Władze zdawały sobie sprawę z takiego stanu rzeczy, jednak względy ekonomiczne decydowały o odsuwaniu na później koniecznej modernizacji⁵¹. Na rysunku z 1853 r. autorstwa Juliana Ceglińskiego widać, że otoczenie zamku wciąż stanowią drewniane chaty z dwu- i czterospadowymi dachami. Wśród nich widnieje jeden piętrowy budynek z balkonem wzdłuż całej elewacji⁵². Drzeworyt Polkowskiego z 1861 r. (il. 2) także ukazuje zabudowę żydowskiej dzielnicy na Podzamczu. Jest

⁴⁸ Akta w przedmiocie regulacji i pomiaru miasta Piotrkowa Trybunalskiego 1823–1828, APŁ, RGP. Anteriora, sygn. 972, s. 60.

⁴⁹ M. Koter, *op. cit.*, s. 216.

⁵⁰ Feinkind użył określenia upragnione *Mokom* dla nazwania śródmieścia, które zamieszkiwali najbardziej szanowani z Piotrkowian. Cf. M. Feinkind, *op. cit.*, s. 23.

⁵¹ K. Głowacki, *op. cit.*, s. 93.

⁵² *Ibidem*, s. 29.

to jedno z bardziej szczegółowych przedstawień tego fragmentu miasta. Domy usytuowane wokół zamku są różnej wielkości, od małych, drewnianych dwuizbowych budynków do piętrowych kamienic. Prawdopodobnie z lewej strony widać zarys synagogi (jeszcze sprzed przebudowy) z wysokim szczytem oraz nieco niższego Bet ha Midraszu. Obok domu nauk, zwanego potocznie Małą Synagogą, wznoszą się piętrowe murowane kamienice. Drewniane chaty na pierwszym planie otoczone są płotami wydzielającymi podwórka. Zabudowa jest chaotyczna, a działki, na których stoją budynki, są różnej wielkości. Podobny widok prezentuje akwarela Kazimierza Strączyńskiego z 1846 r. Jest to kolejny wizerunek miasta uwzględniający synagogę (dokładnie szczyt fasady z dwoma prostokątnymi, zakończonymi łukiem oknami) oraz rozlokowane wokół zamku żydowskie kramy niskie, drewniane, na planie kwadratu, z witrynami i parapetami obłożonymi towarami⁵³. O żydowskich drewnianych domostwach i kramach, tzw. podsienicach, gdzie skupiał się handel, wspominał wiele lat później M. Feinkind⁵⁴. Były one budowane przez Żydów i w większości zamieszkałe przez najuboższych rzemieślników⁵⁵.

Władze kilkakrotnie wysuwały projekt modernizacji dzielnicy⁵⁶. Dopiero po pożarze z 1865 r. wybudowano mostki na Strawie, rzeka została uregulowana, a jej brzegi obsadzone szpalerem drzew biegnących wzdłuż bulwarów⁵⁷, po obu jej stronach. Rozplanowanie ulic w dzielnicy żydowskiej oparto na południkowym układzie ulic⁵⁸: Jerozolimska, M. Skłodowskiej-Curie, Wiejskiej, przeciętych czterema ulicami stanowiącymi przedłużenie tych wychodzących z Warszawskiego Przedmieścia (Garncarska, Starowarszawska, Zamkowa, Wojska Polskiego) i trzema prowadzącymi równoległe do nich od strony północnej. Pomiędzy nimi zawarto kilkanaście prostokątnych gęsto

⁵³ www.dawnypiotrkow.pl/picture.php?/12400/category/zamek (dostęp: 3 III 2019).

⁵⁴ W 1835 r. po jednym z pożarów postanowiono skasować podcienia w zabudowie miejskiej na Starym Mieście. Podcienia w dzielnicy żydowskiej były w większości ulokowane półkolem naprzeciw bożnicy. Skupiał się w nich drobny handel. W trakcie pożaru w 1865 r. większość z nich uległa zniszczeniu. Charakterystykę podobnych domów drewnianych zamieścił Konrad Baranowski w swej pracy o zabudowie miejskiej. Opisał budynki szerokofrontowe, czyli pobudowane frontem do ulicy czy podmiejskich dróg. Były one w większości parterowe, z sienią idącą przez środek budynku, z jednym lub dwoma pomieszczeniami z każdej strony. Często miały różnego rodzaju przybudówki. Dachy w tym typie budynków były przeważnie czterospadowe. *Vide*: M. Feinkind, *op. cit.*, s. 23; K. Baranowski, *Zabudowa*, [w:] *Dzieje Piotrkowa Trybunalskiego...*, s. 226.

⁵⁵ M. Feinkind, *op. cit.*, s. 15.

⁵⁶ W 1851 r. powstał pomysł przeniesienia ratusza do zamku. Budowniczy gubernialny Franciszek Einstein opracował dokumentację, z której wynikało, że teren Wielkiej Wsi „miał ulec daleko idącym przekształceniom przestrzennym”. W pierwszej kolejności uporządkowaniu miała zostać poddana „chaotyczna i tandetna zabudowa Żydowskiego Miasta”. *Ibidem*, s. 93.

⁵⁷ Z istniejących w Piotrkowie przed pożarem 508 domów uległo całkowitemu zniszczeniu 297 zabudowań. Akta w przedmiocie pogorzełi miasta Piotrkowa Trybunalskiego 1865–1866, APŁ, RGP. Anteriora, sygn. 952, s. 1.

⁵⁸ Autorka posługuje się aktualnymi nazwami ulic, ale w latach 1867–1914 Jerozolimska funkcjonowała jako Giegoriewska, Wiejska jako Tobolska, Garncarska jako Kazańska, Starowarszawska jako Nowogrodzka, Zamkowa jako Kijowska, Wojska Polskiego jako Moskiewska.

zabudowanych kwartałów⁵⁹. Budowano jednopiętrowe i parterowe domy, ale i do nich zgłaszano wątpliwości natury estetycznej⁶⁰. Pilną sprawą stało się zapewnienie odpowiedniego lokum dla wszystkich pogorzalców. Przystąpiono do urządzania tymczasowego osiedla baraków, zlokalizowanych przy ogrodzie pofranciszkańskim. Komitet Odbudowy Miasta zalecił, aby stawiane tam „budki” przeznaczone dla kupców ze spalonego Żydowskiego Miasta były „jednym rzędem ustawione przy samym murze [...] w równej linii obok siebie, symetrycznie wedle wskazań Budowniczego Powiatu”. Ostatecznie osiedle dysponowało 73 pomieszczeniami, które oddano do użytku w grudniu 1865 r.⁶¹ Ze względów finansowych większość domów cechował niski standard. Działo się tak, gdyż zabudowania te, choć „wznoszone w nowym, przestronnym układzie przestrzennym posadawiać musiano na podmokłym terenie nadrzecznym, co okazywało się już przy kopaniu fundamentów”⁶², a woda pojawiała się na głębokości jednego metra. W „Opiekunie Domowym” z 1869 r. napisano, że „kładli więc dąb, sypali gruz, kamień, wapno niegaszone i na tak utworzonym betonie brali się do gmachów”⁶³.

Pierwsze lata po wprowadzeniu regulacji prawnych nie wpłynęły znacząco na sytuację terenów byłego getta. Nie zmieniło jej też uporządkowanie zabudowy po 1865 r.⁶⁴ Michał Rawita-Witanowski określił ją jako „pełną bud i kramików”⁶⁵. Należy jednak zauważyć, że zmieniono wówczas charakter zabudowy. Miejsce dawnych „lichych” domów zajęły jedno- i dwupiętrowe kamienice, uporządkowano plac obok zamku, powiększono synagogę, „dano jej front okazały i świeżo ją wewnątrz pomalowano i wyzłocono”⁶⁶. Obok pożarów do bardzo niskiego standardu dzielnicy przyczyniły się epidemie wybuchające czterokrotnie w drugiej połowie XIX w.⁶⁷ Uporządkowany obraz miasta prezentuje drzeworyt zamieszczony na łamach „Tygodnika Ilustrowanego” w 1877 r. Został on stworzony na podstawie fotografii wykonanej przez piotrkowskiego społecznika Witolda Chodźkę w 1865 r.⁶⁸ Trudno jednoznacznie zidentyfikować tu żydowską zabudowę.

⁵⁹ M. Koter, *op. cit.*, s. 219.

⁶⁰ K. Baranowski, *Zabudowa...*, s. 231.

⁶¹ Wsparcie pogorzalców m. Piotrkowa w gub. Warszawskiej 1865, AGAD, KRSW, sygn. 7634; Akta w przedmiocie pogorzeli miasta Piotrkowa Trybunalskiego 1865–1866, APŁ, RGP. Anteriora, sygn. 952, s. 19; Magistrat miasta Piotrkowa. Akta komitetu utworzonego nad pogorzalcami w mieście Piotrkowie, 1865 r., APPT, AmP, sygn. 7, s. 27.

⁶² K. Głowacki, *op. cit.*, s. 104.

⁶³ „Opiekun Domowy: pismo tygodniowe obrazkowe, poświęcone rodzinom polskim” 1869, nr 44, s. 349.

⁶⁴ Regulacja na podstawie planu Bergmana z 1824 r. J. Baranowski, H. Jaworowski, *op. cit.*, s. 123.

⁶⁵ Spuścizna Michała Rawity-Witanowskiej, Piotrków Trybunalski – jego przeszłość, pamiątki i stan obecny. Przedmieścia i jurydyka, 1931, APPT, AmP, sygn. 4, s. 185.

⁶⁶ L. Rzeczniewski, *Kilka słów o Piotrkowie*, „Tygodnik Ilustrowany” 1877, nr 67, s. 215.

⁶⁷ Epidemie w latach 1852–1853, 1872 i 1894 pochłonęły wiele ofiar. *Vide*: M. Feinkind, *op. cit.*, s. 24.

⁶⁸ Zdjęcie zostało wykonane po wielkim pożarze, który spustoszył miasto w 1865 r. Autor artykułu pisał, że „całą tę część Piotrkowa zamienił w popiół i gruzy, według nowego planu odbudowy w miejsce

Miasto ukazano z pewnej odległości, nad niskimi domkami górują kościoły⁶⁹. Jedną z ostatnich istotnych informacji dotyczących zmian w zabudowie żydowskiej dzielnicy w XIX w. była wzmianka w publikacji Tadeusza Korzona. Odnosiła się ona do lat siedemdziesiątych, gdy władze carskie zdecydowały o rozbiórce najwyższego piętra w zamku królewskim: „Górujące dawniej nad miastem zamczysko zeszło na lichą kamieniczkę, której archeolog nie odnajdzie wśród domów żydowskich”⁷⁰.

W latach osiemdziesiątych XIX w. opisy encyklopedyczne i relacje prasowe wyraźnie podkreślały różnice między reprezentacyjnym wyglądem budynków sakralnych i użyteczności publicznej a zabudową żydowskiej dzielnicy. „Kościoły i wiele porządných domostw na wzgórzach stojących wydają się dobrze z dala, ale zbliżywszy się słupiec potrzeba na widok brudu, upadku i ubóstwa, które wśród przedmieścia, zamieszanego przez samych prawie Żydów, uderzają”⁷¹ – pisali Michał Baliński i Tymoteusz Lipiński. Także w *Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego* pojawił się ustęp dotyczący żydowskiego rewiru w Piotrkowie określający teren jako starą i ciasną część miasta⁷². Chociaż w większości relacji piętnowano chaotyczny i niedbały charakter żydowskiej zabudowy, można znaleźć też opisy wskazujące na wartości estetyczne. W artykule *Stare domy na podcieniach* z 1864 r. pisano:

Zabytki starożytnego naszego budownictwa drewnianego stają się coraz rzadszymi [...]. Do najoryginalniejszych tego rodzaju budowli drewnianych należał szereg domów żydowskiego przedmieścia w Piotrkowie, gdzie także na drewnianych podcieniach piętrowe „wznosiły się mieszkania”⁷³.

Historia i rozwój żydowskiej dzielnicy w Piotrkowie Trybunalskim na przestrzeni wieków kształtowały się podobnie jak w innych polskich miastach, które miały *privilegium de non tolerandis Judaeis*⁷⁴. Próby wyparcia ludności żydowskiej z miast częstokroć kończyły się utworzeniem dla niej oddzielnych rewirów. Powstawały tzw. *Oppidum Judaeorum*, czyli miasta żydowskie, jak krakowski Kazimierz czy Przytyk. Podobnie rzecz miała się w Piotrkowie. Za przełomową datę można uznać tu rok 1840, w którym Żydowskie Miasto Piotrków zostało włączone w granice administracyjne miasta, a zamieszkująca je ludność mogła osiedlać się również poza wyznaczonym

---

dawnych, lichych bardzo budynków, składa się teraz z samych jedno i dwupiętrowych kamienic, kilku ulic i uliczek”. L. Rzecznowski, *op. cit.*, s. 215.

⁶⁹ *Ibidem*, s. 211.

⁷⁰ T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764–1794)*, t. II, Kraków–Warszawa 1897, s. 354–357.

⁷¹ M. Baliński, T. Lipiński, *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym*, t. I, Warszawa 1885, s. 259–260.

⁷² *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*, red. B. Chlebowski, W. Walewski, t. VIII, Warszawa 1887, s. 186.

⁷³ „Kłosa” 1864, nr 8, s. 92–93.

⁷⁴ *Privilegium de non tolerandis Judaeis* dla Piotrkowa wydał Kazimierz Jagiellończyk w 1487 r.

dotychczas obszarem. Doprowadziło to do wyraźniejszego podziału pomiędzy grupami o zróżnicowanym stanie majątkowym. Zamożniejsi Żydzi nabywali nieruchomości i mieszkania w ścisłym centrum miasta, najbiedniejsi pozostali na terenie dawnego rewiru. Na rozwój Piotrkowa i zmianę sytuacji tamtejszych Żydów w połowie XIX w. miały wpływ dwa doniosłe wydarzenia. Pierwszym było uruchomienie w 1846 r. stacji kolejowej I klasy na linii warszawsko-wiedeńskiej, drugim uzyskanie statusu głównego miasta guberni w 1867 r. Stały się one ważnym impulsem dla miejscowego handlu, spowodowały napływ kapitału i rozkwit inwestycji, także budowlanych. Wraz z napływem ludności zwiększyła się liczba żydowskich mieszkańców, która w 1887 r. stanowiła 36,4% ogółu piotrkowian. W tym czasie obraz miasta zaczął się zmieniać. Powstawały nowe ulice, budowano murowane domy mieszkalne. Tworzono szpitale i instytucje publiczne, jak szkoły czy banki, służące także starozakonnym.

Materiały ikonograficzne do lat sześćdziesiątych XIX w. prezentowały dzielnicę żydowską bardzo marginalnie, a tak naprawdę jedyny utrwalony obraz zabudowań to ten u stóp zamkowej wieży, który pojawiał się na wyobrażeniach plastycznych i w opisach z ówczesnych dokumentów. Z relacji m.in. Flatta, Zajączka czy hrabiego Krasińskiego wyłania się opis obszaru zamieszkałego przez Żydów jako skupisko nieczystości, chaotywności, zaniedbań i biedy, co z pewnością rzutowało na ówczesny odbiór miasta. Jednak warto zaznaczyć, że to subiektywne opinie, a ich autorzy nie zawsze byli przychylnie nastawieni do wyznawców judaizmu. Co istotne, w drugiej połowie XIX w. miejsce i znaczenie Żydów w lokalnej społeczności uległo zmianie, a ich pozycja wzrosła. Reprezentacyjnymi budowlami dzielnicy stały się pobudowane naprzeciwko zamku Wielka Synagoga oraz dom nauki – Bet ha Midrasz, a także Piotrkowska Manufaktura Mendela Schlossberga, Naftali Frumkina i Lejba Wyszewańskiego.

Bibliografia (Bibliography)

Źródła archiwalne

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie [AGAD]

Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych 1795–1868 [KRSW]

Miasto Piotrków województwo kaliskie, sygn. 01444.

Wsparcie pogorzalców m. Piotrkowa w gub. Warszawskiej 1865, sygn. 7634.

Archiwum Państwowe w Łodzi [APŁ]

Rząd Gubernialny Piotrkowski [RGP]. Anteriora

Akta w przedmiocie pogorzeli miasta Piotrkowa Trybunalskiego 1865–1866, sygn. 952.

Akta w przedmiocie regulacji i pomiaru miasta Piotrkowa Trybunalskiego 1823–1828, sygn. 972.

Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim [APPT]

Akta miasta Piotrkowa [AmP], cz. 1

Akta przyłączenia Wielkiej Wsi i Jurydyki oraz różnych rozporządzeń 1816–1833, sygn. 9 a.

Raport prezesa Woj. Kaliskiego za lata 1824–25, sygn. 1.

Magistrat miasta Piotrkowa. Akta komitetu utworzonego nad pogorzalcami w mieście Piotrkowie, 1865 r., sygn. 7.

Akta Miasta Piotrkowa [AmP], cz. 2

Spuścizna Michała Rawity-Witanowskiego, Piotrków Trybunalski – jego przeszłość, pamiątki i stan obecny. Przedmieścia i jurydyka, 1931, sygn. 4.

Źródła drukowane

Pufendorf S., *Siedem ksiąg o czynach Karola Gustawa króla Szwecji*, przekł., oprac. i wstęp W. Krawczuk, Warszawa 2013.

Prasa

„Kłosy” 1864.

„Opiekun Domowy: pismo tygodniowe obrazkowe, poświęcone rodzinom polskim” 1869.

Opracowania

Andrzejewski J., Kempa A., *Piotrków Trybunalski w starych księgach*, Piotrków Trybunalski 1994.Baliński M., Lipiński T., *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym*, t. I, Warszawa 1885.Bałaban M., *Dzielnica żydowska we Lwowie*, Lwów 1909.Baranowski J., Jaworowski H., *Historia i rozwój przestrzenny synagogi w Piotrkowie Trybunalskim*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1966, nr 57, s. 121–133.Baranowski K., *Zabudowa*, [w:] *Dzieje Piotrkowa Trybunalskiego*, red. B. Baranowski, Łódź 1989, s. 224–238.Chabowska K., Romanowska-Zadrożna M., *Jeden z najlepszych obrazów Gersona powraca do Warszawy*, „Cenne, Bezcenne, Utracone” 2010, nr 3, s. 7–11.Feinkind M., *Dzieje Żydów w Piotrkowie i okolicy od czasów najdawniejszych do chwili obecnej*, Piotrków Trybunalski 1930.Flatt O., *Opis Piotrkowa Trybunalskiego pod względem historycznym i statystycznym*, Warszawa 1850.Fuks M., Hoffman Z., Horn M., Tomaszewski J., *Żydzi Polscy. Dzieje i kultura*, Warszawa 1982.Glinkowski W., *Układ przestrzenny, obwarowania i zabudowa miasta w XVI–XVIII w.*, [w:] *Dzieje Piotrkowa Trybunalskiego*, red. B. Baranowski, Łódź 1989, s. 43–72.Głowacki K., *Kościół św. Jakuba w Piotrkowie Trybunalskim*, Piotrków Trybunalski 1980.Głowacki K., *Urbanistyka Piotrkowa Trybunalskiego*, t. I, Piotrków–Kielce 1984.

- Goldberg-Mulkiewicz O., *Stara i nowa ojczyzna. Ślady kultury Żydów polskich*, Łódź 2003.
- Jezierni F.S., *Niektóre wyrazy porządkiem abecadła zebrane i stosownymi do rzeczy uwagami objaśnione*, Warszawa 1821.
- Kalinowski W., *Rozwój przestrzenny Piotrkowa Trybunalskiego w pierwszej połowie XIX w.*, [w:] *750 lat Piotrkowa Trybunalskiego. Materiały na sesję naukową*, red. R. Rosin, Piotrków Trybunalski 1967, s. 185–194.
- Kisson-Jaszczyński J., *Piotrcoviana opowieści cotygodniowe*, Piotrków Trybunalski 2008.
- Korzon T., *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764–1794)*, t. II, Kraków–Warszawa 1897.
- Koter M., *Układ przestrzenny*, [w:] *Dzieje Piotrkowa Trybunalskiego*, red. B. Baranowski, Łódź 1989, s. 207–223.
- Krański H.J., *Przewodnik dla podróżujących w Polsce*, Warszawa 1821.
- Nowakowski T., *Piotrków Trybunalski i okolice*, Warszawa 1972.
- Piechotkowie M. i K., *Krajobraz z menorą. Żydzi w miastach i miasteczkach dawnej Rzeczypospolitej*, Wrocław 2008.
- Plenkiewicz R., *Opis miasta Petrokowa zwanego niegdyś Piotrkowem*, Piotrków Trybunalski 1871 (reprint: Piotrków Trybunalski 1994).
- Rzeczniowski L., *Kilka słów o Piotrkowie*, „Tygodnik Ilustrowany” 1877, nr 67, s. 211–215.
- Rzędowska A., *Piotrków nie tylko Trybunalski*, Warszawa 2006.
- Rzędowska A., Hałaczekiewicz B., *Historia piotrkowskich Żydów (do 1939 roku)*, Piotrków Trybunalski 2008.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*, red. B. Chlebowski, W. Walewski, t. VIII, Warszawa 1887.
- Szereszewska H., *Józef i Hana*, Warszawa 1998.
- Żbikowski A., *Żydzi. Historia, kultura i obyczaje polskich Żydów*, Warszawa 1997.
- Żerek-Kleszcz H., *Klęski elementarne w dziejach miasta w XVI–XVIII w.*, [w:] *Dzieje Piotrkowa Trybunalskiego*, red. B. Baranowski, Łódź 1989, s. 159–163.

Netografia

www.dawnypiotrkow.pl/picture.php?/12400/category/zamek (dostęp: 3 III 2019).

Notka o autorce:

mgr Magdalena Milerowska – doktorantka Studiów Doktoranckich Nauk Humanistycznych na Wydziale Filozoficzno-Historycznym Uniwersytetu Łódzkiego.

Zainteresowania badawcze: malarstwo pierwszej połowy XX w., sztuka żydowska, tożsamość kulturowa i religijna artystów w pierwszej połowie XX w.

magdalena.milerowska@uni.lodz.pl